

УДК 11; 122

О.В., Вознюк,
старший викладач
(Житомирський військовий інститут радіоелектроніки);
В.Г. Калашніков,
кандидат філософських наук, доцент
(Житомирський державний університет)

ПСИХОЛОГІЯ ТЕРОРИЗМУ

У статті розглянуто характерні особливості психологічного тероризму, проблеми, що він створює. Проаналізовані основні принципи маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю. Психологія тероризму обговорюється з точки зору сучасних психологічних досліджень.

Сучасна цивілізація розвивається в напрямку зростання технократичного комфорту, який вона пропонує людині. Одночасно, відповідно до діалектичного закону єдності та боротьби протилежностей, врівноважує цивілізаційний комфорт тотальна небезпека, яку створює міжнародний тероризм. Тобто людина має сплачувати за своє існування в цивілізаційному просторі не тільки летальними хворобами, такими, як СНІД, рак та ін., але й страхом перед тероризмом, що постає важливою проблемою сучасності та досліджується багатьма вченими, такими, як В.А. Щербак, М.О. Попов, А.Г. Лук'янець, С.О. Печоров, А.В. Тимченко, О.А. Порхну, А.О. Рось, І.В. Замаруєва, В.Л. Петров та ін.. Тероризм за своєю суттю є психологічним явищем, оскільки прагне створити атмосферу тотального страху серед населення з метою досягнення певних політичних цілей. Таким чином, страх є визначальним чинником впливу терористичних актів та постає потужним моментом маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю, яка вивчається багатьма дослідниками, такими, як С. Г. Кара-Мурза, Е. І. Головаха, Н. В. Паніна, Е. Л. Доценко, Р. Чалдіні та ін. [1–5].

Метою статті є аналіз проблеми психологічного тероризму з точки зору сучасних наукових досліджень. Таким чином, завдання статті – аналіз тероризму через призму принципів маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Психологічний механізм тероризму стає зрозумілим у площині інформаційної теорії емоцій П. В. Сімонова, згідно з якою емоція є реакцією на дефіцит актуальної для індивіда інформації [6]. При цьому кількість інформації пов'язана з частотністю подій: рідкісна подія характеризується більшим інформаційним складником і сильніший вплив (у тому числі маніпуляційний) здатна робити. Таким чином, терористичний акт як певний інформаційний сигнал (що є надзвичайно важливим для людини, оскільки цей сигнал пов'язаний з її життям) має викликати потужний емоційний вибух у тих чи інших людей. Цей вибух, з одного боку, за принципом психічного зараження, вражає емоційні стани великих людських мас. З іншого боку, активізація емоцій постає чинником психологічної маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

Оскільки емоційна сфера людської життєдіяльності є найбільш давньою і суттєвою, то загальна принципова установка у процесі маніпуляції масовою свідомістю передбачає попереднє "розкачування" емоційної сфери. Головним засобом для цього є створення або використання кризових явищ, аномальних ситуацій (таких, як технологічна катастрофа, криваве насильство, акція терористів, маніяка, релігійний або національний конфлікт, різке зубожіння великих мас населення, значний політичний скандал тощо), що робить потужний вплив на почуття людей.

Відомо, що в моменти глибоких криз на хвилях потужного емоційного збудження відбувається блокування здорового глузду та здатності до аналітичної рефлексії – спроможності людини розумно аналізувати стан справ і діяти, виходячи з цієї рефлексії. Необхідність обмірковувати й розуміти події, що відбуваються, перетворюється в цей час на непосильне навантаження, і людина намагається звільнитися від цієї необхідності, зануритися у сферу ірраціонального. Вона починає виявляти підвищений інтерес до окультизму, вивчати гороскопи, вірити астрологам, а рівень її психологічного захисту проти маніпуляції різко зменшується [4 : 80–90].

Сутність психологічної маніпуляції полягає у використанні сенсорних подразників для формування відповідних психологічних установок. Пояснити сутність формування психологічних установок суттєвого забарвлення можна на основі концепції функціональної асиметрії діяльності півкуль головного мозку людини. Як відомо, підсвідомою сферою людської психіки пов'язана з функціонуванням правої, а її свідомість – з роботою лівої півкулі. Є докази того, що в стані трансу, зокрема гіпнотичного, активною є переважно права, "емоційна" півкуля [7]. Саме вплив на правопівкульову психіку формує в людини певні психологічні установки без контролю з боку її свідомості.

Можна констатувати, що будь-яка інформація, яка сприймається і при цьому не усвідомлюється людиною, може виступати в ролі сугестора певного типу. Відповідно, "тонкі" "невловимі" подразники здатні поставати як сугестивний чинник. Інформація, яка використовується у процесі маніпуляції індивідуальною і масовою свідомістю і яка звернена до нашої свідомості, може дублюватися впливом на праву півкулю, що перетворює цю інформацію на засіб сугестії, яка здатна формувати певну психологічну установку. Визначене яскраво ілюструється загальновідомим прикладом про 25-й кадр кінофільму, який

"вкраплюється" серед інших 24 кадрів і не усвідомлюється глядачами, впливаючи на їх підсвідомість, а тому й на поведінку.

Ефект 25 кадру (або "кадру-невидимки") виявляється не тільки в площині відео-, але й аудіоряду. У сфері цифрової технології опрацювання звука використовується принцип звукових зрізів, або принцип квантування звука за часом. Зрозуміло, що в такий аудіоряд, поданий як набір звукових зрізів, можна, за принципом ефекту 25 кадру, внести будь-яку звукову інформацію сугестивного характеру. Особливо гостро проблема відео- й аудіосугестії стосується дітей-телеглядачів, яким притаманна підвищена чутливість [3].

Маніпуляція свідомістю постає терористичним актом, коли люди здогадуються про таку маніпуляцію, перебуваючи під впливом страху від її наявності, але не усвідомлюючи, звідки саме очікувати маніпуляційний вплив. Парадоксально, але саме знання про факт маніпуляції постає чинником терористичного маніпулювання.

Відомо, що маніпулювання в більшості випадків, – психічний вплив, який здійснюється таємно, спричиняючи шкоду тим особам, на яких цей вплив спрямований [5 : 10–15].

Таким чином, маніпуляція – це прихований вплив, факт якого не повинен бути помічений об'єктом маніпуляції. За цих умов, до людей, свідомістю яких маніпулюють, ставляться не як до особистостей, а як до об'єктів, до особливого виду речей.

Маніпуляція здійснюється за допомогою інформації, що надходить до маніпульованих людей. Ця інформація може бути "упакована" в жестах, словах, вербальних текстах (друкарські тексти, промови, радіо- й телепередачі). Сюди ж можна віднести й проміжки між словами – паузи. Важливим є зміст, прихований в образах (картини, фотографії, кіно, театр тощо). Найбільш ефективним чином діють комбінації знакових систем, і за наявності знання цього мистецтва можна досягти величезного синергійного (кооперативного) ефекту, просто за рахунок з'єднання різних "мов".

Як вважають психологи, навіювання, на відміну від переконання, потрапляє в психічну сферу поза межами свідомості, входячи без особливої переробки як предмет пасивного сприйняття безпосередньо у сферу підсвідомості й кристалізується в цій сфері неусвідомлених потягів, психологічних установок.

Для того, щоб проілюструвати це положення, наведемо спогад С.Г. Кара-Мурзи, котрий пише про те, що коли він був дитиною, його мати суворо забороняла йому вмикати радіо й слухати його, не замислюючись над почутим, як це практикується в багатьох сім'ях. Коли хлопець обурився проти такої тиранії, його мати пояснила: "Якщо хочеш – сядь і уважно слухай, думай про все, що почув. А якщо не будеш прислухатися, то всі дрібниці залишаться в твоїй голові. Ти їх і повторити не зможеш, а будеш у них вірити" [4].

Можна говорити і про раціональне навіювання, котре полягає в тому, що людина не змінює свої переконання й оцінки, а змінює об'єкт оцінки, коли за допомогою відповідної маніпуляції у свідомості змінюється об'єкт судження, так що людина легкоковожно вигукує: "Ага, от воно що! От хто винен!" і т.п. Така заміна здійснюється шляхом створення такого контексту, у котрому думки людини рухаються в бажаному для маніпулятора напрямку. На цьому механізмі заснована так звана "коментована преса", де повідомлення про певний факт супроводжується інтерпретацією коментатора, який пропонує читачу або слухачу декілька "розумних" варіантів пояснення.

Маніпуляція полягає не тільки в тому, щоб зруйнувати певні уявлення й ідеї, але й в тому, щоб сформувати нові ідеї, бажання, цілі на основі "службових" побудов, головне завдання яких дестабілізувати сферу здорового глузду людини, викликати сумбур у думках та змусити людину засумніватися в стійких життєвих істинах.

Особливість маніпуляції полягає також у тому, що в сучасному суспільстві природна мова стала замінюватися штучно сконструйованою, коли слова набули раціональності, очистилися від множини древніх змістів та сенсів, загубили при цьому "святість". Це означало розрив з глибинними витоками людської культури, адже раніше мова, на думку М. Хайдеггера, була найбільш священною зі всіх цінностей людства [8]. Тепер же слова перетворюються на безособовий інструмент, позбавлений духу, на знаряддя панування. Мова позбавляється своєї конкретики, матеріальної "пишномовності". Як свідчать лінгвісти, перед Другою світовою війною з усіх слів, що людина почула за перші 20 років свого життя, кожне десяте слово вона чула із джерела, яке могла відчувати доторком, понюхати. Сьогодні ж маємо обернену пропорцію, коли сучасна людина 9 із 10 слів дізнається з якогось "центрального" джерела, і, як правило, ці слова транслюються через мікрофон [4 : 240–248].

Все це було важливим кроком у руйнації всього впорядкованого цивілізаційного "космосу", в якому існувала і міцно стояла на ногах людина традиційного суспільства (тобто людина середньовіччя і старожитності). Користуючись сучасною мовою, значною мірою позбавленою чуттєвого підґрунтя, людина почала існувати в "розпорошеній", "атомізованій" дійсності, бо у світі слів їй немає опори.

Суттєво, що природа маніпуляції полягає також у наявності подвійного впливу, коли поряд із повідомленням, яке відкрито транслюється, маніпулятор надсилає адресату "закодований сигнал", сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить у свідомій і чуттєвій сферах адресата образи, потрібні маніпулятору. Тут мистецтво маніпуляції полягає в тому, щоб спрямувати процес уявлення у певне русло, а людина при цьому не повинна відчувати цього прихованого впливу.

Тут можна говорити і про маніпуляцію масовою свідомістю на основі прийомів, які повертають людину в її історичне дитинство, що досягається на хвилі істерії і страху, невпевненості і терору. Так, на-

приклад, долаючи раціоналізм Нового часу, фашизм повернувся до давнього мистецтва з'єднувати людей в екстазі через величезне шаманське дійство, ускладнене міццю сучасного техногенного суспільства. При з'єднанні слів із зоровими образами виникла мова, за допомогою якої великий і розважливий народ перетворився на величезну юрбу візіонерів, як це мало місце в ранньому Середньовіччі. Сподвижник Гітлера А. Шпеєр згадував, як він використовував зорові образи під час декорації з'їзду нацистської партії в 1934 році: "За високими валами, що відмежовують поле, передбачалося виставити тисячі стягів усіх місцевих організацій Німеччини, які б за командою десятка колонами ринули десятками проходами між рядами низових секретарів. При цьому і стяги, і блискаючі орли на древках мали так підсвітити потужними прожекторами, що вже завдяки цьому відбувався дуже сильний вплив. Але й цього, на мій погляд, було недостатньо. Якось випадково мені довелося бачити наші нові зенітні прожектори, промінь яких піднімався на висоту декількох кілометрів, і я випросив у Гітлера 130 таких прожекторів. Ефект перевершив політ моєї фантазії. 130 різко окреслених світлових стовпів, на відстані лише 12 метрів один від одного, навколо всього поля піднялися на висоту від шести до восьми кілометрів і злилися там, нагорі, у сяюче небесне склепіння, через що виникло враження гігантського залу, в якому окремі промені виглядали немов величезні колони уздовж нескінченно високих зовнішніх стін. Інколи через цей світловий вінок пропливала хмара, надаючи і без того фантастичному видовищу елемент сюрреалістично відображеного міражу" [4 : 58].

З метою маніпуляції масовою свідомістю використовуються й технічні засоби, які експлуатують негативні почуття, котрі у сфері традиційної моралі засуджуються (ревнощі, страх, заздрість, ненависть, самовдоволення) і які легко активізувати. Тому що почуття, звільнившись від табу власної свідомості й соціальних норм, дуже важко підлягають внутрішньому самоконтролю і виявляються особливо бурхливо. Не так бурхливо, але все таки більш стійко проявляються шляхетні почуття, що спираються на традиційні позитивні цінності. У маніпуляції ефективно використовується природне почуття жалості й співчуття до слабкого, беззахисного, потреба в заступництві. Загалом, можна сказати, що для маніпуляції свідомістю корисними є будь-які почуття, будь-яка емоційна реакція, якщо вона допомагає хоч на мить відключити здоровий глузд людей.

Особливо дієвим тут постає найдавніше з почуттів – страх, що може стати чинником маніпуляції, коли, наприклад, розмір небезпеки, могутність "ворога" багаторазово збільшується. Тут слід відмітити "ядерний жах", який багато років використовувався з маніпуляційною метою як у США, так і в СРСР. Так на початку 50-х років експерти США вважали, що найбільшу небезпеку для США становили не атомні й водневі бомби СРСР, а та паніка, яка виникла б у випадку війни.

Таким чином, основним чинником психологічного тероризму можна вважати вплив на емоційну сферу людини, а механізм психологічного тероризму виявляється у площині інформаційної теорії емоцій. Психологічний тероризм можна вважати одним із аспектів маніпуляції індивідуальною та масовою свідомістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Головаха Е. И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
2. Горбовский А. А., Семенов Ю. С. Забытые страницы истории. – М.: Мысль, 1988. – 286 с.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции. – М., 1996. – 346 с.
4. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – К.: Орієнтир, 2000. – 488 с.
5. Чалдини Р. Психология влияния. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 272 с.
6. Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М.: Наука, 1987. – 270 с.
7. Каструбин Э. М. Трансовые состояния и "поле смысла". – М.: КСП, 1995. – 215 с.
8. Хайдеггер М. Работы и размышления разных лет. – М.: Гнозис, 1993. – 340 с.

Матеріал надійшов 03.09.2004 року

Вознюк А.В., Калашников В. Г. Психология терроризма.

В статье рассматриваются характерные особенности психологического терроризма, проблемы, которые он создает. Проанализированы основные принципы манипуляции индивидуальным и массовым сознанием. Психология терроризма рассматривается с позиции современных психологических исследований.

Voznyuk A.V., Kalashnikov V.G. Psychology of terrorism.

The article deals with the typical features of terrorism, with the problems it creates. The main principles of the manipulation of individual and mass consciousness are analysed. Psychology of terrorism is viewed from the point of view of the achievements of the newest psychological investigations.